

**MARTYROLOGIA DUCHOWIEŃSTWA KATOLICKIEGO W LATACH 1939-1945
W ŚWIEŁLE DOKUMENTÓW INSTYTUTU PAMIĘCI NARODOWEJ
– KOMISJI ŚCIGANIA ZBRODNI
PRZECIWKO NARODOWI POLSKIEMU**

Jednym z najbardziej tragicznych elementów polityki niemieckich władz okupacyjnych w Polsce była eksterminacja polskiej inteligencji, a w tym w szczególności duchowieństwa. Decyzje w sprawie eksterminacji inteligencji polskiej zapadły w Berlinie jeszcze przed 1 września 1939 r. Czołowi przywódcy III Rzeszy – Adolf Hitler, Reinhard Heydrich, Heinrich Himmler – w swych wypowiedziach z przełomu sierpnia i września 1939 r. wskazywali, że dla obezwładnienia narodu polskiego jest nieodzowne usunięcie warstw przywódczych, w tym duchowieństwa, gorąco oddanego polskości, zaangażowanego w działalność antygermanizacyjną, jak również znanego z organizowania oporu i walk narodu z każdym zaborcą.

Bardzo istotny wpływ na politykę hitlerowców w stosunku do duchowieństwa miały także przesłanki światopoglądowe.

Według źródeł kościelnych, opublikowanych zaraz po wojnie („Homo Dei” 1946 r.), na ziemiach polskich objętych okupacją zginęło 1811 księży.

Z tej liczby 1263 zginęło w więzieniach i obozach, a 548 zostało zamordowanych w egzekucjach¹.

Największe straty poniosły diecezje w zachodniej i północnej Polsce, a więc na terenach włączonych do Rzeszy. Wyniosły one w niektórych wypadkach blisko 50% stanu osobowego duchowieństwa z 1939 r. I tak:

- w diecezji chełmińskiej (pelplińskiej) na 634 księży zginęło 303;
- w archidiecezji gnieźnieńskiej na 369 księży zginęło 180;
- w diecezji włocławskiej na 433 księży zginęło 180;
- w archidiecezji poznańskiej na 681 księży zginęło 212;
- w diecezji łódzkiej na 347 księży zginęło 128;
- w diecezji łomżyńskiej na 292 księży zginęło 48;
- w diecezji katowickiej na 489 księży zginęło 43.

Na drugim miejscu pod względem strat osobowych wśród duchowieństwa znalazły się ziemie wschodnie Rzeczypospolitej. Przykładowo:

- w archidiecezji lwowskiej na 754 księży zginęło 81;
- w diecezji pińskiej na 215 księży zginęło 55;
- w archidiecezji wileńskiej na 639 księży zginęło 92.

Eksterminacja duchowieństwa katolickiego w Generalnym Gubernatorstwie nie przybrała takich rozmiarów jak na ziemiach polskich wcielonych do Rzeszy i na Kresach Wschodnich RP, chociaż i tam duchowieństwo poniosło bolesne straty, głównie w wyniku niemieckich akcji terrorystycznych, będących najczęściej odwetem za działalność władz i żołnierzy Polski Podziemnej.

Na tym terenie największe straty osobowe poniosły:

- archidiecezja warszawska – 92 zamordowanych księży na 657;
- diecezja częstochowska – 56 zamordowanych księży na 385;
- diecezja lubelska – 44 zamordowanych księży na 459².

¹ Patrz również Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu (dalej Archiwum IPN), akta Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce (dalej Główna Komisja BZHWP), sygn. 468 k. 470.

² Tamże.

Należy mieć na uwadze, że przedstawione dane dotyczące strat duchowieństwa katolickiego w latach wojny i okupacji pochodzą z 1946 r. i nie mogą być traktowane jako ostateczne. Późniejsze badania wniosły do nich wiele poprawek i uzupełnień. Mimo to dane te dają jakże tragiczny obraz polityki eksterminacyjnej okupanta hitlerowskiego w stosunku do polskiego duchowieństwa katolickiego.

Akcjami mającymi na celu eksterminację duchowieństwa katolickiego kierował centralnie Główny Urząd Bezpieczeństwa Rzeszy (*RSHA*), zaś bezpośrednimi wykonawcami zaleceń władz berlińskich były organa policji bezpieczeństwa.

W akcjach tych, w sposób bezpośredni lub pośredni, brał jednak udział niemalże cały hitlerowski aparat administracyjny i partyjny.

Represje w stosunku do duchowieństwa katolickiego miały miejsce faktycznie przez cały okres okupacji. Jednak, jak wynika z dokumentacji zgromadzonej w Archiwum IPN i z badań pracowników oraz współpracowników Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu (dalej Główna Komisja BZpNP), w pewnych okresach okupacji widać ich szczególne nasilenie.

Pierwsze ofiary duchowieństwo poniosło w czasie kampanii wrześniowej 1939 r. Wówczas w wyniku represyjnych działań żołnierzy niemieckich (z wojsk lądowych i lotnictwa) straciło życie wielu księży i zakonników. Ginęli oni najczęściej razem ze swoimi parafianami lub w trakcie ucieczki w głąb kraju³.

We wrześniu 1939 r. miała również miejsce pierwsza zorganizowana przez hitlerowców akcja wymierzona przeciwko duchowieństwu polskiemu. Spośród 10 kapłanów polskich pracujących na terenie Wolnego Miasta Gdańska Niemcom udało się aresztować 8. Zostali oni zamordowani w *KL Stutthof*⁴.

Jesienią 1939 r. hitlerowskie organa policyjne i *Selbstschutz* (terrorystyczna organizacja volksdeutschów utworzona pod auspicjami policji bezpieczeństwa) aresztowały w ramach *Intelligenzaktion* większość księży katolickich z Pomorza Gdańskiego, Kujaw i północnego Mazowsza. Aresztowania księży następowały według wcześniej ułożonego planu. Znaczna część aresztowanych zginęła w egzekucjach. Część, po pobycie w przejściowych obozach policji bezpieczeństwa lub w więzieniach, została odtransportowana do obozu koncentracyjnego w Sztutowie⁵.

W tym samym czasie na Śląsku, w Wielkopolsce i w Łódzkiem, w ramach *Direktaktion*, zaś w Generalnym Gubernatorstwie w ramach *Ausserordentliche Befriedungsaktion* (zwanej potocznie Akcją AB), funkcjonariusze grup operacyjnych policji bezpieczeństwa (*Einsatzgruppen*) aresztowali tych duchownych, którzy przed wrześniem 1939 r. wykazywali się aktywnością polityczną i społeczną lub którzy zostali z innych przyczyn wpisani na specjalne listy osób stanowiących zagrożenie dla III Rzeszy. Spośród aresztowanych wielu rozstrzelano w egze-

³ W takich okolicznościach zginął na początku września 1939 r. 73-letni ksiądz Ignacy Chartliński, proboszcz parafii w Działoszynie k. Wielunia. Zamordowany został za to, że osmiesił się skrytykować w obecności wyższego oficera Wehrmachtu zbrodnicze naloty Luftwaffe na bezbronne miasto i okoliczne wsie, w wyniku których zginęło ponad 200 osób, w tym w większości kobiety, dzieci i starcy. Tamże, akta Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Łodzi (dalej Okręgowa Komisja BZH w Łodzi), sygn. S 1/81 – Sn 9/1/81.

⁴ Tamże, akta Głównej Komisji BZHwP, sygn. 558,k.25-27, akta Okręgowej Komisji BZH w Gdańsku sygn. S 1/72 – Sn 3/2/72; sygn. S 3/72 – Sn 3/1/71.

⁵ Tamże, akta MSW Londyn sygn. 113 k.612, Zbiór „Z”, sygn. 491 k. 27; akta Okręgowej Komisji BZH w Gdańsku sygn. Ds. 1/67 – Dsn 3/23/67; Ds. 2/67 – Dsn 3/24/67; Ds. 3/67 – Dsn 9/12/67; Ds. 1/68 – Dsn 3/10/68; Ds. 1/69 – Dsn 3/7/67.

kucjach masowych lub osadzono w obozach, pozostałych – zwykle tymczasowo – zwolniono⁶.

Podczas tej akcji jedynie w Łodzi i w okolicznych miejscowościach aresztowano ok. 1500 osób, w tym ponad 50 duchownych katolickich, z sufraganem łódzkim biskupem Kazimierzem Tomczakiem na czele⁷.

Kolejna akcja represyjna w stosunku do inteligencji polskiej, w tym do duchowieństwa, miała miejsce w kwietniu i maju 1940 r. Aresztowano wówczas, tylko w rejencji łódzkiej, 2995 osób, w tym kilku duchownych. Po krótkim pobycie w więzieniach w Łodzi, Sieradzu, Łęczycy, Kaliszu i w innych miastach rejencji, zatrzymanych wywieziono – w czterech transportach – do obozu koncentracyjnego w Dachau. Jak wynika z akt łódzkiego *Gestapo* – do 31 grudnia 1940 r. 1639 osób wówczas wywiezionych zostało zamordowanych lub zmarło w tym obozie⁸.

W tym samym czasie w rejencji poznańskiej aresztowano 200 duchownych, których po kilkutygodniowym pobycie w specjalnie zorganizowanych obozach w Bruczkowie, Kazimierzu Biskupim, Łądzie i innych miejscowościach odtransportowano do Dachau.

Akcje represyjne przeprowadzane przez hitlerowców jesienią 1939 r. i wiosną 1940 r. objęły również, choć w niewielkim stopniu, duchowieństwo z terenu rejencji katowickiej. W 1939 r. aresztowano tam 20 księży, a w kwietniu i maju 1940 r. następnych 42 księży.

Następnym etapem prześladowania duchowieństwa w Kraju Warty były aresztowania w sierpniu 1940 r. Aresztowano wówczas około 200 księży z archidiecezji gnieźnieńskiej, poznańskiej i warszawskiej oraz diecezji płockiej i wrocławskiej. Umieszczano ich w obozie w Szczeglinie, skąd 29 sierpnia 1940 r. 179 wysłano do obozów koncentracyjnych w Buchenwaldzie i w Sachsenhausen.

Ostatnim etapem usuwania księży z Kraju Warty były masowe aresztowania przeprowadzone przez hitlerowców w pierwszych dniach października 1941 r. Aresztowano wówczas 565 duchownych, w tym 350 w rejencji łódzkiej, 141 w rejencji poznańskiej, 74 w rejencji inowrocławskiej. Osadzono ich w Forcie VII w Poznaniu oraz w obozach przejściowych w Łądzie i Konstantynowie Łódzkim. Spośród aresztowanych kilkudziesięciu po pewnym czasie zwolniono, kilkunastu uciekło, a 474 skierowano do obozu w Dachau 30 października 1941.

Po tej akcji w parafiach Kraju Warty pozostało 73 księży polskich. Na tym samym terenie przed 1 września 1939 r. pracowało około 1800 księży diecezjalnych⁹.

⁶ Tamże, akta Okręgowej Komisji BZH w Łodzi, sygn. Ds. 67/67 – Sn 9/15/67; Ds. 51/68 – Sn 9/85/76; J. Szyling, *Hitlerowska polityka wobec wyznań religijnych na ziemiach polskich w: Zbrodnie i sprawcy* pod red. Cz. Pilichowskiego, Warszawa 1980 r., s. 201-221; *Ausserordentliche Befriedungsaktion 1940. Akcja AB na ziemiach polskich* pod red. Z. Mańkowskiego, Warszawa 1992, ss 190.

⁷ M. Budziarek, *Eksterminacja duchowieństwa łódzkiego w latach 1939-1940 w: Eksterminacja inteligencji Łodzi i Okręgu Łódzkiego 1939-1940* pod red. A. Galińskiego i M. Budziarka, Łódź 1992, s. 42.

⁸ Archiwum IPN Oddział w Łodzi, akta Gestapo Łódź sygn. 151/331; A. Galiński, *Losy aresztowanych na obszarach rejencji kalisko-łódzkiej w latach 1939-1940 w świetle dokumentów gestapo w: Eksterminacja inteligencji... op.cit., s. 35-36.*

⁹ Oddziałowa Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Łodzi (dalej Oddziałowa Komisja ŚZpNP), akta Okręgowej Komisji BZH w Łodzi sygn. Ds. 61/71-Sn 9/13/68; M. Budziarek, *Geneza, przebieg i następstwa masowych aresztowań duchownych katolickich 5-7*

Na terenie Kresów Wschodnich RP akcje represyjne wobec duchowieństwa miały nieco inny przebieg.

Od jesieni 1939 do wiosny 1940 r. wielu księży zostało aresztowanych przez NKWD. Dużą grupę spośród nich wywieziono w głąb ZSRR. Wielu spośród tych, których nie deportowano, spotkał tragiczny los tysięcy więźniów NKWD na Kresach Wschodnich RP, których zamordowano w czerwcu i lipcu 1941 r. w dniach ucieczki funkcjonariuszy stalinowskiego aparatu terroru przed wkraczającą na te tereny armią niemiecką.

Wycofujące się w tym czasie oddziały NKWD mordowały nie tylko więźniów, których nie zdążono ewakuować w głąb ZSRR. Ofiarami ich zbrodni padała również ludność cywilna opuszczanych miast i wsi, w tym duchowni¹⁰. Fakt taki miał miejsce m.in. w Czortkowie w województwie tarnopolskim¹¹.

Latem 1942 r. Niemcy przy pomocy kolaborujących jednostek policji białoruskiej, litewskiej i łotewskiej przeprowadzili na terenie byłych województw wileńskiego, nowogródzkiego i poleskiego akcję represyjną przeciwko inteligencji polskiej. W wyniku tej akcji zamordowano – w samym tylko woj. nowogródzkim – co najmniej 680 osób, w tym kilkudziesięciu księży i zakonników¹².

Wielu kapłanów zginęło również w akcjach pacyfikacyjnych, przeprowadzanych przez hitlerowców na Kresach Wschodnich w odwet za działalność partyzantów sowieckich, ale również i polskich. Podczas jednej z takich akcji o kryptonimie *Hermann* latem 1943 r. na terenie Puszczy Nalibockiej zamordowano: ks. Pawła Dołżyka – proboszcza parafii w Derewnie, ks. Leopolda Aulichę – proboszcza parafii w Kamieniu, ks. Kazimierza Rybałtowskiego – wikarego parafii w Kamieniu, ks. prałata Józefa Bajko – proboszcza parafii w Nalibokach, ks. Józefa Baradyna – wikarego parafii w Nalibokach oraz franciszkanów Józefa Puchałę i Karola Stępnia z parafii w Piereszajach¹³.

W latach 1943-1945 wielu księży, zakonników i zakonnice pracujących na terenach województw wołyńskiego, tarnopolskiego, lwowskiego i stanisławowskiego zostało zamordowanych – często w sposób bestialski – przez nacjonalistów ukraińskich członków *UPA*¹⁴.

Zbrodnie na duchowieństwie katolickim, jak również na duchowieństwie ewangelickim przesładowanym zwykle za wierność Rzeczypospolitej, były przedmiotem zainteresowania Komisji Badania Zbrodni Niemieckich już w 1945 r. Początkowo prace Komisji sprowadzały się do wyszukiwania i gromadzenia dokumentacji świadczącej o zbrodniach niemieckich, dla potrzeb Międzynarodowe-

października 1941 r. w: *Martyrologia duchowieństwa polskiego 1939-1956* pod red. bpa B. Bejze i A. Galińskiego, Łódź 1993, s. 34-57. J. Szyling, *Hitlerowska polityka... op. cit.*, s. 218-219.

¹⁰ A. Galiński, *Więzienia NKWD na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939-1941 na podstawie dokumentacji Okręgowej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Łodzi w: Zbrodnicza ewakuacja więźniów i obozów NKWD na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu-lipcu 1941 roku*, Łódź 1997 r., s. 56-70.

¹¹ Tamże: A. Dynowski, *Zbrodnicza ewakuacja więźniów i aresztów NKWD w Busku, Czortkowie, Złoczowie, Stryju i Stanisławowie w czerwcu-lipcu 1941 r.*, s. 131-140.

¹² A. Galiński, *Eksterminacja inteligencji polskiej latem 1942 w Nowogródzkim* w: „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu – Instytutu Pamięci Narodowej”, t. XXXIII, Warszawa 1991, s. 185-198.

¹³ Oddziałowa Komisja ŚZpNP w Łodzi, akta śledztwa sygn.S76/01/Zn.

¹⁴ Oddziałowa Komisja ŚZpNP w Lublinie akta śledztwa sygn. S 1/00/Zi; Oddziałowa Komisja ŚZpNP we Wrocławiu, akta S 8/01/Zi; S 10/01/Zi; S 14/01/Zi i inne.

go Trybunału Wojskowego w Norymberdze, Najwyższego Trybunału Narodowego oraz innych sądów polskich sądzących zbrodniarzy hitlerowskich. Następnie prawnicy zatrudnieni w Komisji rozpoczęli przesłuchiwanie świadków zbrodni niemieckich, które dały podstawę do wszczynania śledztw.

Pierwsze śledztwa zostały wszczęte już w 1945 r. przez Okręgową Komisję Badania Zbrodni Niemieckich w Łodzi, którą utworzyła i której pracami kierowała pisarka Zofia Nałkowska. Dotyczyły one ośrodka zagłady w Chełmnie nad Nerem, gdzie najprawdopodobniej zamordowano grupę duchownych katolickich obozu w Radogoszczu k. Łodzi i obozu przejściowego w Konstancynie Łódzkiej. W obu tych obozach więziono księży katolickich¹⁵.

Kolejnym etapem prac Komisji były działania zmierzające do opracowania tragicznej historii lat wojny i okupacji. Jedną z pierwszych książek dotyczących tej problematyki była monografia obozu zagłady w Chełmnie nad Nerem autorstwa sędziego Władysława Bednarza, sekretarza Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Łodzi¹⁶.

Rozpoczęte w 1945 r. gromadzenie dokumentacji, dotyczącej zbrodni nazistowskich kontynuowano również w latach następnych. Szczególnie nasilenie tych prac odnotowano od marca 1965 r., kiedy to została reaktywowana działalność Okręgowych Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce¹⁷. Minister sprawiedliwości powierzył wówczas kierownictwo Komisji prof. Czesławowi Pilichowskiemu. Dzięki jego staraniom utworzono wtedy jedyne w Europie wydzielone archiwum, w którym zgromadzono bezcenne zbiory akt dotyczących lat wojny i okupacji.

W chwili likwidacji Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu – w styczniu 1999 r. – w archiwum tym było ponad 2000 mb. akt, na które składało się 143 386 jednostek archiwalnych.

W znacznej części tych akt historycy i prawnicy zajmujący się problematyką martyrologii Kościoła katolickiego w Polsce w latach 1939-1945 znajdują interesujące ich dokumenty. Wśród nich również takie, które nie były dotychczas nigdy wykorzystywane, tak w pracach badawczych, jak również w pracach śledczych.

Nawet bardzo pobieżne omówienie tych akt przekracza możliwości tego opracowania. Stąd też scharakteryzuję jedynie niektóre z zespołów – w mojej ocenie najciekawsze.

Z akt wytworzonych przez władze okupacyjne najbogatsze w dokumenty nas interesujące są zespoły akt:

- Placówka Tajnej Policji Państwowej (*Gestapo*) w Ciechanowie (*Geheime Staatspolizei Polizeistelle Zichenau*);
- Placówka Tajnej Policji Państwowej (*Gestapo*) w Łodzi (*Geheime Staatspolizei Polizeistelle Litzmannstadt*);
- Obóz koncentracyjny w Buchenwaldzie (*Konzentrationslager Buchenwald*);
- Obóz koncentracyjny w Dachau (*Konzentrationslager Dachau*);

¹⁵ A. Galiński, *Działalność Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Łodzi (1945-1949)* w: *Okręgowa Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Łodzi (1945-1949, 1965-1980)*, red. R. Rosin i J. Zamojska, Łódź 1981 s. 42-43. M. Budziarek, *Polacy, dzieci czeskie i jeńcy radzieccy zamordowani w Chełmnie nad Nerem* w: *Ośrodek zagłady w Chełmnie nad Nerem*, Konin 1995, s. 69-70.

¹⁶ W. Bednarz, *Obóz straceń w Chełmnie nad Nerem*, Warszawa 1946, s. 74.

¹⁷ Okręgowe Komisje Badania Zbrodni Hitlerowskich zostały rozwiązane na mocy zarządzenia Ministra Sprawiedliwości, Przewodniczącego Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce z dnia 24 marca 1949 r.

– Namiestnik Rzeszy w Okręgu Kraj Warty (*Reichsstatthalter im Reichsgau Wartheland*);

– Rząd Generalnego Gubernatorstwa (*Regierung des Generalgouvernements*).

Akta obu placówek *Gestapo* zawierają bardzo cenne informacje o zbrodniach popełnionych na duchowieństwie. Przykładowo w aktach *Gestapo* Ciechanów zachowały sięteczki dokumentacji dotyczącej aresztowania 28 lutego 1940 r. biskupów płockich Antoniego Juliana Nowowiejskiego i Leona Wetmańskiego oraz 6 marca 1941 r. ks. Eugeniusza Wiśniewskiego i 47 dalszych księży. Obaj biskupi oraz większość księży wówczas aresztowanych zginęła w utajonym ośrodku zagłady w Działdowie (*Durchgangslager für Polnische Zivilgefangene*)¹⁸.

Wśród 8767 jednostek archiwalnych zespołu akt *Gestapo* w Łodzi znajduje się co najmniej kilkadziesiąt teczek zawierających dokumenty dotyczące martyrologii duchowieństwa w rejencjach łódzkiej i inowrocławskiej. Dla przykładu:

–teczka sygn. 152 zawiera ciekawą dokumentację oddziału *Gestapo* w Inowrocławiu dotyczącą represjonowania księży Eugeniusza Targońskiego, proboszcza z Kutna, Jana Topolińskiego, proboszcza z Racięcic, w pow. Koło, Władysława Turowskiego, proboszcza, a zarazem dziekana z Gębina i zakonnika Jana Turchana (o. Narcyza) z klasztoru franciszkanów we Włocławku;

– w tezcze sygn. 164 znajdują się informacje o przetrzymywaniu w obozie koncentracyjnym w Radogoszczu biskupa Kazimierza Tomczaka – sufragana łódzkiego, księży Stanisława Dąbrowskiego i Edwarda Charta oraz pastora Heinricha Wendta z Wielunia;

– w tezcze oznaczonej sygn. 7762 znajduje się, sporządzony przez placówkę *Schutzpolizei* w Sieradzu, wykaz 54 zakładników, wśród nich 3 księży zatrzymanych 8 października 1939 r.

Szczególną wartość dla badania polityki hitlerowców wobec Kościoła katolickiego mateczka oznaczona sygn. 287, zawierająca sprawozdanie okresowe sporządzone przez poszczególne referaty łódzkiej placówki *Gestapo* w latach 1940-1941. Wśród nich sprawozdanie z 9 września 1941 r. referatu II B zajmującego się sprawami Kościoła i Żydów. Obejmuje ono okres od 1 października 1940 r. do 9 września 1941 r. Ze sprawozdania dowiadujemy się, że wprowadzono nowe zasady działania skierowane przeciwko Kościołowi katolickiemu w Kraju Warty jako tradycyjnemu nosicielowi ducha odnowy polskości. W ramach tych działań:

– do 20 kwietnia 1941 r. zamknięto klasztor karmelitanek, a siostry wysiedlono do Warszawy;

– 15 października 1941 r. zamknięto klasztory jezuitów w Kaliszu, Łęczycy i Łodzi;

– w porozumieniu z *RSHA* przejęto dobra zakonu franciszkanów: w Wieluniu na rzecz państwa, w Kaliszu na rzecz wojska, w Warcie na rzecz centrali osiedleńczej (*Volksdeutsche Mittelstelle*), a w Brzezinach na rzecz domu starców;

– budynki należące do sióstr urszulanek w Łodzi przejął prezes rejencji łódzkiej;

– w marcu 1941 r., w porozumieniu w *RSHA*, internowano bpa Włodzimierza Jasińskiego, początkowo w majątku biskupim w Szczawinie, a od 10 sierpnia 1941 r. w klasztorze ojców reformatorów w Bieczu, natomiast pałac biskupi przekazano do dyspozycji *NSDAP*;

– wprowadzono rozdział między katolikami narodowości polskiej i niemieckiej, utworzono dwie kategorie kościołów – *Polnische Kirche* i *Für Polen verboten*.

¹⁸ Archiwum IPN, Placówka Tajnej Policji Państwowej (*Gestapo*) w Ciechanowie sygn. akt 148/4179, 148/1181.

Za nieprzestrzeganie zarządzeń dotyczących rozdziału 5 Polaków skazano na 21 dni aresztu¹⁹.

Na zespół akt *KL Dachau* składa się zasadniczo ewidencja więźniów tego obozu, w którym jak wiadomo było kilkuset księży i zakonników z Polski.

Wśród dokumentów zespołu akt *KL Buchenwald* na szczególne zainteresowanie zasługuje korespondencja Głównego Urzędu Gospodarki i Administracji SS i komendanta obozu koncentracyjnego Buchenwald z lipca 1942 r. w sprawie przekazania do obozu koncentracyjnego w Dachau 51 polskich kapelanów wojskowych osadzonych w Buchenwaldzie²⁰.

Pozostałe wymienione zespoły akt okupacyjnej administracji niemieckiej zawierają mniej danych dotyczących eksterminacji duchowieństwa, ale za to bardzo obszerne dokumenty świadczące o prześladowaniu Kościoła katolickiego.

W zespole akt Namiestnika Kraju Warty znajdują się m.in. dokumenty dotyczące:

- zjazdu przywódców *NSDAP* w Poznaniu w dniach 20-23 stycznia 1943 r., którego celem było omówienie spraw polityczno-kościelnych;
- statutów Kościołów rzymskokatolickiego i ewangelickiego w Kraju Warty;
- przekształcenia kościołów w powiatach jarocińskim, gnieźnieńskim, kaliskim, poznańskim, średzkim i wrzesińskim na magazyny zboża;
- oddania kościoła pobernardyńskiego w Wieluniu dla celów wojskowych;
- zburzenia kościoła w Zgierzu (pismo łódzkiego *Gestapo* wyrażające na to zgodę);
- usunięcia tablic nagrobnych z kościoła w Łasku.

W zespole tym znajdują się również listy duchownych z Kraju Warty sporządzone na polecenie Namiestnika Kraju Warty Arthura Greisera z dnia 17 grudnia 1941 r. Nadto bardzo interesujące pismo – opinia Ministra Rzeszy do Spraw Kościołów (*Reichsminister für die kirchlichen Angelegenheiten*) w sprawie kardynała Augusta Hlonda²¹.

Podobnie jak akta Namiestnika Kraju Warty, tak i akta Rządu Generalnego Gubernatorstwa zawierają przeważnie dokumenty dotyczące prześladowania Kościoła katolickiego. Dokumenty dotyczące bezpośredniej eksterminacji duchowieństwa występują w nich sporadycznie.

Przykładowo w zespole tym zachowały się akta – prowadzonego w Sekretariacie Rządu we wrześniu 1944 r. – postępowania związanego z wyjaśnieniem okoliczności zastrzelenia przez funkcjonariuszy *SA* przeora i jednego z kleryków klasztoru karmelitów w Czernej w powiecie olkuskim²².

Spośród innych zespołów akt zawierających dokumenty ponemieckie na uwagę badacza historii Kościoła w latach wojny i okupacji zasługują zbiory oznaczone symbolami „Z” i „Ob.” oraz zbiór fotokopii. Są to utworzone przez dyrektorów byłego Archiwum Głównej Komisji BZH zbiory, w których umieszczono luźne dokumenty (oryginały, fotokopie i kserokopie) pochodzące z różnych zespołów akt okupacyjnych.

¹⁹ Archiwum IPN Oddział w Łodzi, Placówka Tajnej Policji Państwowej (*Gestapo*) w Łodzi sygn. akt: 152; 164; 287; 7762.

²⁰ Archiwum IPN, Obóz koncentracyjny Buchenwald sygn. akt 5 k. 22-23; 43 k. 145.

²¹ Tamże, Namiestnik Rzeszy Okręgu Kraju Warty sygn. akt: 246 k. 142-223; 186 k. 33-35; 153 k. 134-136; 218 k. 1 – 300; 219 k. 1-11; 171 k. 43; 241 k. 1-116; 150 k. 296-299, k. 303-309; 365.

²² Tamże, Rząd Generalnego Gubernatorstwa sygn. akt I/79 k. 11-38.

W zbiorze „Z” znajdujemy m.in.:

- obszerną dokumentację dotyczącą zbrodni popełnionych na ludności cywilnej – w tym na księżach, zakonnikach i zakonnicach – w okresie powstania warszawskiego;

- kilkanaście sprawozdań specjalnej jednostki policyjnej (*SD-Einsatzkommando*) stacjonującej w Bydgoszczy we wrześniu i październiku 1939 r., dotyczących likwidacji inteligencji polskiej, w tym głównie lekarzy i duchownych, oraz uczestnictwa Polaków w niedzielnych mszach katolickich i ewangelickich, a także przebiegu tych mszy;

- maszynopis opracowania dotyczącego politycznej postawy w latach okupacji ojców paulinów z klasztoru jasnogórskiego²³;

Spośród dokumentów zgromadzonych w zbiorze „Ob.” na szczególną uwagę zasługują akta dotyczące księży katolickich i nauczycieli religii, którzy we wrześniu 1939 r. trafili do obozu jenieckiego dla oficerów w Rothenburgu. Stamtąd przekazano ich 18 kwietnia 1940 r. do dyspozycji *Gestapo* w Kassel, skąd 6 lipca 1942 r. zostali przewiezieni do obozów koncentracyjnych w Buchenwaldzie i Dachau²⁴.

W zbiorze fotokopii są m.in.:

- bardzo cenne dokumenty urzędu policji bezpieczeństwa z Gdańska w sprawie rozstrzelania 22 księży katolickich z Pelplina przez specjalny oddział SA pod dowództwem *Sturmbannführera* Froese;

- lista imienna 36 księży z diecezji lubelskiej zmarłych w latach 1940-1943 w *KL Dachau*²⁵.

Charakteryzując dokumenty niemieckie dotyczące omawianego tematu, trudno nie wspomnieć *Dziennika* Hansa Franka, który w oryginale przechowywany jest w Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej.

Dziennik ten jest wręcz encyklopedią wiedzy o polityce Rządu GG w stosunku do Kościoła katolickiego.

Przykładowo:

- w tomie 1 *Dziennika* dotyczącym wydarzeń w roku 1939 zamieszczone jest sprawozdanie dotyczące organizacji i działalności Kościoła rzymskokatolickiego, unickiego, prawosławnego i ewangelickiego oraz wytyczne H. Franka w sprawie rozprowadzenia wśród ludności polskiej w GG darów przekazanych przez papieża za pośrednictwem Czerwonego Krzyża;

- w tomie 4 zamieszczono wytyczne H. Franka w sprawie uroczystego przekazania ludności ukraińskiej katedry chełmskiej 20 kwietnia 1940 r. (w dniu urodzin A. Hitlera).

- w tomie 21 sprawozdanie z narady odbytej w dniu 21 listopada 1942 r., na której omówiono petycję abpa Adama Stefana Sapiehy i Polskiego Komitetu Pomocy w sprawie więzienia Polaków przez organa policji bezpieczeństwa;

- w tomie 30 znajduje się informacja o wpływie kleru na polski ruch oporu²⁶.

Nie mniej cennym niż akta okupacyjne źródłem informacji dotyczącym martyrologii Kościoła katolickiego są przechowywane w Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej akta wytworzone przez polskie władze administracyjne i sądowe w latach wojny i okupacji oraz po wojnie. Wśród wielu zespołów akt tej proveniencji należy zwrócić szczególną uwagę na poniższe zespoły:

²³ Tamże, zbiór „Z” sygn. 866; 1100 III, V, VI; 491 k. 3-9, 24-29, 54, 66-68, 81-83, 122; 470.

²⁴ Tamże, zbiór „Ob.” sygn. 172.

²⁵ Tamże, Zbiór Fotokopii sygn. II 389, k. 1-12; II 426, k. 1-2.

²⁶ Tamże, *Dziennik* Hansa Franka, t. 1, k. 85, 86, 108, 109; t. 4, k. 312; t. 21, k. 241-242; t. 30, k. 123.

– Ministerstwo Spraw Wewnętrznych Rządu RP w Londynie – Biuro do Spraw Zbrodni Wojennych;

– Najwyższy Trybunał Narodowy (akta procesów przeciwko: Arthurowi Greiserowi, Albertowi Forsterowi, Ludwigowi Fischerowi, Josefowi Bühlerowi);

– Specjalny Sąd Karny w Gdańsku (akta procesu przeciwko biskupowi Karłowi Marii Spletowski);

– Sąd Wojewódzki dla województwa warszawskiego (akta procesu przeciwko Erichowi Kochowi, namiestnikowi Prus Wschodnich i okręgu ciechanowskiego, szefowi Zarządu Cywilnego Okręgu Białostok oraz komisarzowi Rzeszy na Ukrainie).

Z dokumentów znajdujących się w zespole akt MSW Rządu RP w Londynie najbardziej interesujące są:

– skargi (wnioski oskarżające) kierowane przez Biuro do Spraw Zbrodni Wojennych funkcjonujące przy polskim MSW do Komisji Narodów Zjednoczonych ds. Badania Zbrodni Wojennych (*UNWCC*);

– raporty Ambasady RP w Watykanie;

– informacje nadsyłane z okupowanej Polski;

– zeznania świadków zbrodni.

Co najmniej trzy ze wspomnianych skarg zawierają zarzuty stawiane zwierzchnikom administracji hitlerowskiej w Polsce, podejrzanym o zbrodniczą politykę prowadzoną w stosunku do Kościoła katolickiego.

– Skarga nr 21 skierowana była przeciwko Arthurowi Greiserowi i 23 innym funkcjonariuszom odpowiedzialnym za masowe mordy, tortury, wysiedlenia i nieludzkie traktowanie duchownych w okresie od 1939 do 1942 r. W tym aresztowania księży z archidiecezji gnieźnieńskiej, diecezji wrocławskiej – łącznie z bpem Michałem Kozalem i księży jezuitów, a następnie osadzanie ich w obozach²⁷.

– Skarga nr 24 skierowana była przeciwko Albertowi Forsterowi i 18 innym funkcjonariuszom hitlerowskim odpowiedzialnym za mordowanie, torturowanie i skazywanie na śmierć, wywożenie oraz stwarzanie nieludzkich warunków bytu klerowi katolickiemu na terenie Okręgów Gdańsk-Prusy Zachodnie, Prusy Wschodnie i Górny Śląsk w okresie od 1939 do 1942 r., w tym zamordowanie księży Monzera, Kukli, Kwiczały, Gałuszki, Kupilasa, Olszaka, Roboty wykonujących obowiązki duszpasterskie na Górnym Śląsku.

– Skarga nr 26 skierowana była przeciwko funkcjonariuszom administracji i policji hitlerowskiej odpowiedzialnym za aresztowanie 330 księży i 80 nauczycieli bezpośrednio po wkroczeniu Niemców na teren archidiecezji warszawskiej; aresztowanie bpa Stanisława Rosponda, sufragana diecezji krakowskiej; aresztowanie 8 listopada 1939 r. i skierowanie do obozu koncentracyjnego Sachsenhausen-Oranienburg biskupów Mariana Fulmana i Władysława Goralą oraz wielu duchownych diecezji lubelskiej; aresztowanie biskupów Czesława Kaczmarka i Franciszka Sonika z Kielc; aresztowanie i osadzenie w obozie bpa Czesława Sokołowskiego, sufragana siedleckiego oraz wielu księży²⁸.

Z korespondencji Ambasady RP w Watykanie kierowanej do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Rządu RP w Londynie szczególnie ciekawa jest poczta z listopada i grudnia 1942 r. dotycząca losów duchownych katolickich – Polaków, ale również Niemców – pełniących obowiązki duszpasterskie w archidiecezji wrocławskiej²⁹.

²⁷ Tamże, MSW Rządu RP w Londynie sygn. akt 90 k. 1-51; 113 k. 612-616.

²⁸ Tamże, sygn. 93 k. 1-48; sygn. 95 k. 1-55; sygn. 113 k. 568 i następne.

²⁹ Tamże, sygn. 1, k. 429-431.

W aktach procesów przed Najwyższym Trybunałem Narodowym i przed sądami polskimi czołowych przywódców *NSDAP* i administracji hitlerowskiej znajduje się wiele dokumentów (oryginały i odpisy) wytworzonych przez hitlerowski aparat terroru, zeznań świadków i opinii biegłych w sprawie prześladowania Kościoła katolickiego na ziemiach polskich w latach okupacji.

Przykładowo w aktach procesu przeciwko Albertowi Forsterowi, namiestnikowi Okręgu Gdańsk-Prusy Zachodnie znajdują się:

- rozporządzenie Krajowego Urzędu Pracy Okręgu Gdańsk-Prusy Zachodnie z dnia 5 marca 1941 r. w sprawie wywiezienia do Rzeszy sióstr szarytek;

- obszerna opinia ks. prof. dra Antoniego Liedtke dotycząca strat osobowych i materialnych Kościoła katolickiego na Pomorzu, a w szczególności w diecezji chełmińskiej;

- wykaz imienny 8 duchownych katolickich (Polaków) z diecezji gdańskiej zamordowanych w Sztutowie³⁰.

W aktach procesu Arthura Greisera, namiestnika Okręgu Rzeszy Kraj Warty, znajdują się m.in. zeznania ks. Jana Nowackiego w sprawie represjonowania duchowieństwa archidiecezji poznańskiej, w tym bpa Walentego Dymka, a także zamykania i niszczenia kościołów oraz zeznanie ks. dra Stefana Biskupskiego w sprawie aresztowania w październiku 1939 r. księży uczących we Włocławku oraz dalszych 44 księży wraz z bpem Michałem Kozalem w dniu 7 listopada 1939 r. nadto obszerne dane o profanacji, rabunku i niszczeniu mienia kościelnego w Kraju Warty³¹.

Wśród dokumentów procesu Ludwiga Fischera, gubernatora dystryktu warszawskiego, na uwagę zasługują wykazy imienne duchownych wszystkich wyznań z terenu Generalnego Gubernatorstwa prześladowanych w latach 1939-1945 oraz zeznania świadków zbrodni popełnionych na duchownych katolickich w okresie powstania warszawskiego³².

Na szczególną uwagę badaczy problematyki martyrologii Kościoła katolickiego zasługują zeznania namiestnika Prus Wschodnich Ericha Kocha złożone 24 października 1958 r. przed Sądem Wojewódzkim w Warszawie. Zawierają one obszerną charakterystykę polityki przywódców III Rzeszy – A. Hitlera, H. Himmlera i A. Rosenberga wobec Kościoła katolickiego³³.

Niezwykłym źródłem informacji o omawianej problematyce są również akta sprawy karnej prowadzonej przez Specjalny Sąd Karny w Gdańsku przeciwko Karłowi Marii Spletowski, biskupowi gdańskiemu i administratorowi apostołskiemu diecezji chełmińskiej. Dokumenty znajdujące się w tych aktach w zdecydowanej większości dotyczą dziejów Kościoła polskiego i roli duchowieństwa niemieckiego w germanizowaniu ziem włączonych do III Rzeszy³⁴.

Trzecią grupę akt istotną dla historyków zajmujących się omawianą problematyką są przechowywane w Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej akta, które powstały przy udziale Głównej Komisji oraz akta własne Głównej Komisji i Okręgowych Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich, a następnie Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.

³⁰ Tamże, Najwyższy Trybunał Narodowy, akta procesu Alberta Forstera sygn. 194 k. 3-4; sygn. 229 k. 4321, sygn. 230 k. 4428-4433.

³¹ Tamże, akta procesu Arthura Greisera sygn. 19, 20 i 38.

³² Tamże, akta procesu Ludwiga Fischera, sygn. 68 k. 1-23; sygn. 72 k. 256-268.

³³ Tamże Sąd Wojewódzki dla woj. warszawskiego, akta sprawy karnej Ericha Kocha sygn. 746 i 750.

³⁴ Tamże, Specjalny Sąd Karny w Gdańsku, akta sprawy karnej Karola Marii Spletta sygn. 549-555.

Już w 1945 r., na polecenie Głównej Komisji, sądy grodzkie przeprowadziły akcję ankietyzacji miejsc i faktów zbrodni, w wyniku której ujawniono przeszło półtora tysiąca miejscowości, gdzie okupant dopuszczał się zbrodni wojennych i zbrodni ludobójstwa. Odnotowano dziesiątki tysięcy ofiar zbrodni, w tym wielu księży, zakonników i zakonnic. Do materiałów ankietyzacji dołączono setki protokołów zeznań świadków³⁵.

W latach 1972-1987 przy Ministerstwie Zdrowia i Opieki Społecznej funkcjonowało Biuro Pełnomocnika do Spraw Pomocy Finansowej Ofiarom Pseudomedycznych Eksperymentów w Hitlerowskich Obozach Koncentracyjnych. W pracach tegoż biura czynnie uczestniczyli pracownicy Głównej Komisji. Ofiary eksperymentów pseudomedycznych, które przeżyły obozy, były na wniosek Ministerstwa Zdrowia przesłuchiwane przez sędziów i prokuratorów zatrudnionych w Głównej i Okręgowych Komisjach oraz, w ramach pomocy prawnej, przez prokuratorów prokuratury powszechnej.

Kopie tych protokołów, zawierające niezwykle bogate informacje o martyrologii duchowieństwa polskiego, przechowywane są w Archiwum IPN³⁶.

Wśród przesłuchanych przez prokuratorów Komisji ofiar eksperymentów pseudomedycznych byli m.in. ks. Stefan Stępień, aresztowany przez hitlerowców w październiku 1941 r. w Wygiełzowie k. Łasku, i ks. Bolesław Walenty Kobierski, aresztowany w październiku 1941 r. w Ochędzynie k. Wieruszowa³⁷.

Uzupełnieniem ankietyzacji przeprowadzonej w 1945 r. przez sądy grodzkie była ankietyzacja miejsc i faktów zbrodni przeprowadzona przez Główną Komisję w latach 1968-1972. Wynikiem jej było zgromadzenie tysięcy ankiet (jedyne w łódzkiej Komisji zgromadzono ponad 11 000 ankiet), na których zarejestrowano różne formy represji okupanta hitlerowskiego. Najwięcej materiałów do interesującej nas problematyki można znaleźć w ankietach zatytułowanych:

- „Aresztowanie”
- „Prześladowanie i eksterminacja inteligencji”
- „Więzienia i areszty”
- „Obozy”
- „Grabież i niszczenie dóbr kultury”

Dla przykładu:

W ankiecie „Aresztowania” znajdującej się w teczce gminy Bolesławiec, pow. Wieruszów, są dane o następujących księżach:

- ks. Ignacy Tuchowicz, proboszcz z Bolesławca, ur. 27.12.1899 r. w Słominach, aresztowany i osadzony w obozie Dachau, zginął tamże 12.08.1942 r.;
- ks. Stefan Jarzębiński, ur. 4.08.1883 r. w Rzgowie, proboszcz w Żdżarach, aresztowany w październiku 1941 r. i wywieziony do Dachau, gdzie zmarł 6.05.1942 r.
- ks. Marian Tuchowicz z Mieleszyna, aresztowany w październiku 1941 r. i wywieziony do obozu w Guser, skąd nie powrócił.

³⁵ Tamże, Ankieta Sądów Grodzkich.

³⁶ Tamże, Biuro Pełnomocnika do Spraw Pomocy Finansowej Ofiarom Pseudomedycznych Eksperymentów w hitlerowskich obozach koncentracyjnych 13 840 j.a. Według zeznań świadka – byłego więźnia KL Dachau – Henri Limousina, francuskiego profesora anatomii i patologii, złożonych w 1945 r., w obozie tym był blok przeznaczony wyłącznie dla polskich księży, którzy służyli „jako materiał” do eksperymentów przy szczepieniu malarii. W bloku tym było od 800 do 1000 księży. Tamże, Komisja dla Badania Zbrodni Niemiecko-Hitlerowskich w Oświęcimiu sygn. 3, k. 5-6.

³⁷ Oddziałowa Komisja SZpNP w Łodzi, akta Okręgowej Komisji BZH w Łodzi sygn. Kpp. 182/70 i Kpp. 183/70.

W ankiecie „Prześladowania i eksterminacja inteligencji” znajdującej się w teczce wsi Węglewice, pow. Wieruszów, jest informacja o aresztowaniu w 1940 r. ks. Edwarda Pawłowskiego i wywiezieniu go do obozu na Majdanku, gdzie zginął w 1941 r.

W ankiecie „Aresztowania” znajdującej się w teczce gminy Puszcza Mariańska, pow. Skierniewice, są informacje o aresztowaniu przez hitlerowców ks. Jana Kuydowicza, proboszcza parafii Puszcza Mariańska, urodzonego 30 stycznia 1902 r. oraz ks. Henryka Figata, kapelana zakładu poprawczego w Studzieńcu, ur. 1 stycznia 1906 r. Obaj zginęli w KL *Sachsenhausen*. Ks. H. Figat został rozstrzelany 9 listopada 1940 r. w grupie 33 innych więźniów.

W ankiecie „Grabież i niszczenie dóbr kultury” znajdującej się w teczce miasta Pabianice podano, że hitlerowcy w dniach od 26 czerwca do 10 lipca 1942 r. ograbili z dzwonów wszystkie kościoły parafialne w Pabianicach.

W minionych latach prokuratorzy Głównej Komisji i Okręgowych Komisji przeprowadzili wiele śledztw, w których ujawniono jako ofiary zbrodni duchownych katolickich. Zdecydowana większość tych śledztw dotyczyła egzekucji, w których ginęli nie tylko księża.

Przykładem takiego śledztwa jest sprawa Okręgowej Komisji BZH w Łodzi dotycząca zamordowania przez hitlerowców, przy udziale kolaboracyjnej policji białoruskiej, siedmiu księży katolickich i kilkunastu innych osób w dniu 4 lipca 1942 r. w Borku Berezweckim, pow. Działowa, na Wileńszczyźnie. Wśród księży ofiar tej zbrodni byli: Romuald Dronicz – proboszcz z Wołkołaty, Bolesław Maciejewski – proboszcz z Postaw, Władysław Maćkowiak – proboszcz w Ikaźni, Stanisław Pyrtka – wikary z parafii w Ikaźni, Antoni Skórko – proboszcz z Woropajewa oraz salezjanin – ks. Wieczorek³⁸.

Wśród śledztw zakończonych przez okręgowe komisje są również takie, które dotyczą tylko faktów zbrodni popełnionych na duchownych.

Do nich należą śledztwa:

– w sprawie zamordowania w dniu 12 września 1939 r. w lesie k. wsi Michałów, pow. Skierniewice, ks. Ignacego Czemplika, proboszcza z Noskowa, pow. Jarocin, i czterech kleryków Zgromadzenia Misjonarzy Oblatów MN z Seminarium Duchownego w Chumiętkach, pow. Gostynin³⁹;

– w sprawie zamordowania przez funkcjonariuszy hitlerowskiej policji bezpieczeństwa w dniu 1 sierpnia 1943 r. w lesie k. wsi Skrzydlewo niedaleko Nowogródka 11 siostr nazaretanek⁴⁰;

– w sprawie zastrzelenia przez żołnierzy niemieckich w dniu 4 września 1939 r. w Gostyniu, pow. Tychy, administratora parafii Gostyń ks. Tomasza Mamzera;

– w sprawie zastrzelenia w dniu 8 września 1939 r. w lesie k. Pilichowic przez funkcjonariuszy SA księdza Władysława Roboty, proboszcza z Gierałtowic, pow. Rybnik⁴¹;

– w sprawie rozstrzelania 18 października 1939 roku w egzekucji publicznej w Kaliszu, z wyroku policyjnego sądu doraźnego w Poznaniu, ks. Romana Pawłowskiego⁴²;

³⁸ Tamże, akta sygn. S 40/02/Zn.

³⁹ Główna Komisja ŚZpNP, akta Okręgowej Komisji BZH w Łodzi sygn. S 16/73/H – Sn 9/52/73-W.1431.

⁴⁰ Archiwum IPN, akta Okręgowej Komisji BZH w Łodzi, sygn. S 7/89/H – Sn 9/7/89.

⁴¹ Tamże, akta Okręgowej Komisji BZH w Katowicach, sygn. S 7/75 – Sn 4/11/75.

⁴² Tamże, akta Okręgowej Komisji BZH w Poznaniu sygn. Ds. 5/70 – Sn 12/10/70.

– w sprawie zastrzelenia przez żandarmów niemieckich ks. Marceliego Weissa w dniu 14 stycznia 1940 r. w lesie zwanym Szymanucha, położonym nieopodal wsi Wiryki, pow. Włodawa⁴³;

– w sprawie zamordowania 3 marca 1940 r. przez funkcjonariuszy policji niemieckiej ks. Władysława Bobińskiego w Potworowie, pow. Przysucha⁴⁴;

– w sprawie zamordowania 21 maja 1940 roku ks. Bolesława Stradowskiego w Czastarach, pow. Wieluń, przez komendanta miejscowego posterunku Friedricha Bednarowskiego⁴⁵;

– w sprawie zastrzelenia 28 sierpnia 1944 roku ks. Alfonsa Józefa Mazurka, przeora klasztoru karmelitów w Czernej, pow. Olkusz⁴⁶.

Prokuratorzy Komisji objęli również śledztwami zbrodnie popełnione w obozach hitlerowskich, w których przetrzymywano m.in. duchownych. Przeprowadzono śledztwa dotyczące obozów:

– w Działdowie, gdzie osadzono duchownych z diecezji płockiej, wśród nich biskupów Antoniego Juliana Nowowiejskiego i Leona Wetmańskiego, zamordowanych tamże w 1941 roku⁴⁷;

– w Konstancynie Łódzkim, w którym zgromadzono przejściowo 450 duchownych z diecezji łódzkiej, wrocławskiej i częstochowskiej, aresztowanych w dniach 6 i 7 października 1941 r., a następnie przewiezionych do obozu koncentracyjnego w Dachau⁴⁸;

– w Bojanowie k. Rawicza, w którym przetrzymywano siostry zakonne. W obozie tym osadzono m.in. siedem sióstr ze Zgromadzenia Córki Miłości Bożej, aresztowanych w Pabianicach 16 lipca 1942 r.; w trakcie przewożenia ich do Bojanowa zmarła, ciężko chora w chwili aresztowania, siostra Benedykta Kłeczek⁴⁹.

Główna Komisja BZH w Polsce nie prowadziła odrębnych śledztw dotyczących zbrodni popełnionych w obozach koncentracyjnych w Dachau, Buchenwaldzie, Oranienburgu-Sachsenhausen, Mauthausen, Stutthof i innych. Prokuratorzy i sędziowie zatrudnieni w Komisji przesłuchali jednak w latach 1965-1998 setki świadków na okoliczność zbrodni popełnionych w tych obozach, w ramach pomocy prawnej dla Centrali Krajowych Zarządów Wymiaru Sprawiedliwości w Ludwigsburgu oraz dla prokuratur niemieckich. Zeznania te przechowywane są w Archiwum IPN w zespole akt Głównej Komisji BZH w Polsce oznaczonych symbolem „Kpp”.

Oddziałowe Komisje Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Gdańsku, Łodzi i Poznaniu prowadzą aktualnie kilka kompleksowych śledztw, w których ujawniono jako ofiary zbrodni m.in. duchownych katolickich. Wśród nich śledztwa:

– w sprawie wywiezienia na roboty przymusowe z Bydgoszczy do Drzewicy k. Kamienia Pomorskiego księży Kazimierza Całkę i Romana Siwego oraz

⁴³ Tamże, akta Okręgowej Komisji BZH w Lublinie sygn. Ds. 13/80 – Sn 8/13/80.

⁴⁴ Tamże, akta Okręgowej Komisji BZH w Kielcach sygn. Ds. 2/75 – Sn 5/14/75.

⁴⁵ Tamże, akta Okręgowej Komisji BZH w Łodzi sygn. Ds. 289/67 – Sn 9/130 /74.

⁴⁶ Tamże, akta Okręgowej Komisji BZH w Krakowie sygn. S 18/77 – Sn 7/18/77.

⁴⁷ Tamże, akta Głównej Komisji BZH w Polsce, sygn. 850 i 851 oraz sygn. Ds. 12/66 – Sn 15/1/69.

⁴⁸ Tamże, akta Okręgowej Komisji BZH w Łodzi, sygn. Ds. 61/67 – Sn 9/13/68.

⁴⁹ Tamże, akta Okręgowej Komisji BZH w Poznaniu, sygn. Ds.8/75 – Sn 12/20/75; Oddziałowa Komisja ŚZpNP w Łodzi, akta Okręgowej Komisji BZH w Łodzi sygn. Kpp184/70.

kleryków Włodzimierza i Jana Rabczewskich, a następnie aresztowania ich w 1942 r. za odprawianie mszy dla przebywających tam Polaków i osadzenia w obozach koncentracyjnych Mauthausen i Dachau, gdzie ks. Kazimierz Całka zmarł⁵⁰;

– w sprawie zbrodni popełnionych na więźniach obozu w Prawieniszkach k. Kowna, gdzie przetrzymywano wielu księży katolickich, w tym ks. Michała Klepacza, późniejszego ordynariusza diecezji łódzkiej⁵¹;

– w sprawie zbrodni popełnionych przez funkcjonariuszy hitlerowskiej i litewskiej policji bezpieczeństwa na osadzonych w więzieniu na Łukiszkach w Wilnie; w śledztwie tym znajdują się imienne wykazy zakonnic i zakonników z klasztorów wileńskich więzionych na Łukiszkach; było wśród nich 37 wizytek, 24 jezuitów, 25 nazaretanek i 29 benedyktynów⁵²;

– w sprawie masowych aresztowań i zabójstw w latach 1942-1943 kilkuset mieszkańców województwa nowogródzkiego – przeważnie przedstawicieli polskiej inteligencji – przez funkcjonariuszy hitlerowskiej policji bezpieczeństwa z Baranowicz i kolaboracyjnej policji białoruskiej; wśród aresztowanych było kilkudziesięciu duchownych, których w większości zamordowano; przykładowo w dniu 13 lipca 1942 r. na cmentarzu prawosławnym w Baranowiczach w grupie ponad 400 ofiar zbrodni byli księża: Józef Bartuska – proboszcz z Zaostrowieca; Bolesław Bryczkowski – proboszcz z Krzywoszyna; Leon Bujnowski – proboszcz z Niedźwiedzicy; Tadeusz Grzesiak, proboszcz z Klecka; Alojzy Karamucki – proboszcz z Iwaniewicz; Władysław Klimczak – proboszcz z Porzecza; Wincenty Kuraś – michaelita, dyrektor zakładu wychowawczego w Dziadkowicach; Tomasz Męciór – pallotyn, proboszcz parafii i przełożony domu księży pallotynów w Nowosadach i kilku innych; nocą z 18 na 19 grudnia 1942 r. w miejscu zwanym Góra Pietralewicka k. Słonimia rozstrzelano kilkadziesiąt osób, w tym ks. Adama Sztarka, jezuitę, administratora Sanktuarium Maryjnego w Żyrowicach k. Słonimia oraz niepokalanki ze Słonimia Marię Ewę – Bogumiłę Noiszewską i Marię Martę – Kazimierę Wołowską; powodem ich aresztowania i zamordowania było udzielanie pomocy prześladowanym przez hitlerowców Żydom, tj. ukrywanie ich i wystawianie im fikcyjnych metryk⁵³;

– w sprawie zbrodni popełnionych w latach 1942-1944 przez funkcjonariuszy policji hitlerowskiej i białoruskiej na więźniach obozu w Kołdyczewie k. Baranowicz; m.in. 14 listopada 1942 r. w lesie obok obozu hitlerowcy zakopali zwłoki 34 Polaków więzionych w Kołdyczewie, zamordowanych poprzez uduszenie spalinami w specjalnie przygotowanych do tego celu autach, które uprzednio stosowano przy eksterminacji Żydów na Białorusi; wśród pomordowanych w ten okrutny sposób byli księża: dr Kazimierz Dąbrowski – proboszcz parafii w Darewie; Jan Jezierski – proboszcz parafii w Horodyszczu; Kazimierz Kowrecki – proboszcz parafii w Połoneczce; Antoni Leusz – wikary parafii w Stołpcach; Antoni Mackiewicz – proboszcz parafii w Mirze, a zarazem dziekan stołowicki; Wacław Nejmak

⁵⁰ Oddziałowa Komisja ŚZpNP w Poznaniu – Ośrodek Zamiejscowy w Szczecinie, akta sygn. S93/01/Zn.

⁵¹ Oddziałowa Komisja ŚZpNP w Gdańsku, akta sygn. S 18/00/Zn.

⁵² Tamże, akta sygn. S1/00/Zn.

⁵³ Oddziałowa Komisja ŚZpNP w Łodzi akta sygn. S2/00/Zn. Obie zamordowane siostry zostały beatyfikowane przez Ojca Świętego Jana Pawła II w Warszawie w dniu 13 czerwca 1999 r. Księdzu A. Sztarkowi *Yad Vashem* w Jerozolimie przyznał pośmiertnie Medal Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. „Kronika Rzymska”, nr 119, 1999r.; „Słowo Żydowskie” nr 20, październik 2001 r., s. 5 i 15.

– proboszcz parafii w Nowym Świerzeniu oraz Stanisław Leonard Nowak – proboszcz z Domaczewa⁵⁴.

W latach 1990-1999 prokuratorzy Głównej Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu wszczęli około 230 postępowań dotyczących zbrodni popełnionych przez funkcjonariuszy sowieckiego aparatu terroru, z tego co najmniej 35 dotyczyło zbrodni popełnionych przez funkcjonariuszy NKWD na więzionych w latach 1939-1941 r. na Kresach Wschodnich RP⁵⁵.

W więzieniach tych w latach 1939-1941 przetrzymywano wielu duchownych. Część z nich, po przeprowadzonych śledztwach i orzeczonych wyrokach, zesłano w głąb ZSRR. Nieustalona dotychczas grupa zginęła w trakcie zbrodniczej ewakuacji więzień w czerwcu i lipcu 1941 r.

Z zeznań przesłuchanych przez prokuratorów Komisji świadków wynika, iż zamordowano na pewno kilku księży w czasie likwidacji więzień w Łucku na Wołyniu i we Lwowie. W więzieniu w Łucku tragicznego dnia 23 czerwca 1941 r. przebywali m.in. ks. Władysław Bukowiński, ks. Józef Kuczyński i ks. mjr Zajakowski. Ksiądz Bukowiński przeżył masakrę więźniów, został wywieziony w głąb ZSRR, gdzie odbywał długoletni wyrok na Syberii. Po odbyciu kary pełnił obowiązki duszpasterza Polaków wywiezionych do Kazachstanu⁵⁶.

W więzieniach lwowskich przy ul. Kazimierzowskiej 34 (na tzw. Brygidkach), przy ul. Łąckiego 1, Zamarstynowskiej 6 i ul. Jachowicza – wg danych NKWD – „ubyło według pierwszej kolejności” (co w języku NKWD oznaczało uśmiercenie) 2464 więźniów. Z dokumentów zebranych w śledztwach prowadzonych w sprawie tych zbrodni wynika, że wśród ofiar zbrodni byli duchowni, których przed śmiercią torturowano⁵⁷.

W postępowaniach prowadzonych przez Komisję zarejestrowano również fakty zbrodni popełnionych na duchownych poza więzieniami. Przykładowo w Czortkowie 2 lipca 1941 r. funkcjonariusze NKWD zamordowali kilku zakonników z miejscowego klasztoru dominikanów. Zginęli wówczas na terenie klasztoru o. Hieronim Longawka, prokurator (syndyk) klasztoru o. Reginald Maria Czerwonka, brat Metody Iwaniszczów. Na tzw. Czerwonym Brzegu nad Seretem zamordowano o. Justyna Spyrłaka, przeora tegoż klasztoru, o. Jacka Misiutę, proboszcza parafii dominikańskiej w Czortkowie, ks. Anatola Znamirowskiego, wikarego tejsze parafii oraz brata Andrzeja Bojakowskiego⁵⁸.

W dniu 25 czerwca 1941 r. w Antonówce w powiecie Sarny na Wołyniu został zatrzymany (przez nieznaną z nazwiska funkcjonariuszy stalinowskich) i zaginął ks. Leon Chudy, wikary z parafii św. Wojciecha w Mikołowie, pow. Pszczyna, kapelan Wojska Polskiego⁵⁹.

⁵⁴ Oddziałowa Komisja ŚZpNP w Łodzi, akta sygn. S 1/00/Zn.

⁵⁵ A. Galiński, *Więzienia NKWD... op. cit.*

⁵⁶ Oddziałowa Komisja ŚZpNP w Łodzi, akta Okręgowej Komisji BZpNP w Łodzi sygn. S 6/91/Nk – Sn 9/2/96.

⁵⁷ Tamże, akta sygn. S 16/01/Zk; Oddziałowa Komisja ŚZpNP w Rzeszowie akta sygn. S 62/01/Zk.

⁵⁸ Według ustaleń przeprowadzonego przez Komisję w Łodzi śledztwa, dwóch sprawców tejsze zbrodni po wojnie było wyższymi oficerami LWP. Główna Komisja ŚZpNP, akta Okręgowej Komisji BZH w Łodzi, sygn. S 13/91/NK – Sn 9/57/91.

⁵⁹ Tamże, akta Okręgowej Komisji BZH w Katowicach, sygn. S 7/75 – Sn 4/11/75 – W 1590.

Na przełomie czerwca i lipca 1944 r. funkcjonariusze NKWD zamordowali niedaleko wsi Klimany, gm. Bieniakonie, pow. Lida, franciszkanina z Niepokalanowa o. Jana Dorniaka i jego brata Witolda, właściciela folwarku Klimany⁶⁰.

Prokuratorzy Oddziałowej Komisji w Białymstoku ujawnili i objęli postępowaniem także przypadek zbrodni popełnionych na księżach katolickich przez żołnierzy radzieckich. Fakt taki miał miejsce na początku 1945 r. w Stoczku Klasztornym k. Lidzbarku Warmińskiego. Zamordowano wówczas najprawdopodobniej 6 księży emerytów przebywających w tamtejszym klasztorze marianów⁶¹.

Ponad 50 prowadzonych aktualnie przez prokuratorów Komisji śledztw dotyczy zbrodni popełnionych przez nacjonalistów ukraińskich. Kompleksowe śledztwo w sprawie zbrodni popełnionych przez UPA na Wołyniu w latach 1943-1945 prowadzi Oddziałowa Komisja w Lublinie. Zbrodnie UPA popełnione na obywatelach polskich – mieszkańcach woj. lwowskiego, stanisławowskiego i tarnopolskiego – objęte są śledztwami prowadzonymi przez Oddziałową Komisję we Wrocławiu, zaś zbrodnie UPA popełnione w woj. poleskim objęta postępowaniami Oddziałowa Komisja w Poznaniu. Nadto kilka postępowań dotyczących tego rodzaju zbrodni popełnionych w Lubelskiem i Rzeszowskiem prowadzą Oddziałowe Komisje w Lublinie i Rzeszowie. Wśród ofiar tych zbrodni są również duchowni katoliccy.

Przykładowo w postępowaniach prowadzonych przez Oddziałową Komisję we Wrocławiu ujawniono fakty zamordowania m.in.:

– ks. Michała Duszeńko z 2 na 3 września 1943 r. w Wysocku (Hallerczynie), pow. Brody, woj. tarnopolskie;

– ks. Józefa Suszczyńskiego w dniu 13 marca 1944 r. w Bobulińcach, pow. Buczacz, woj. tarnopolskie;

– ks. Tadeusza Strońskiego w dniu 12 października 1944 r. w Skomorochach Starych, pow. Rohatyń, woj. stanisławowskie;

– ks. Władysława Rafalskiego w dniu 15 grudnia 1944 r. w Markowej, pow. Podhajce, woj. tarnopolskie;

– ks. Stanisława Fijałkowskiego, proboszcza w Poczajowie na Wołyniu i dominikanów Jana Frączyka, Gracjana Juźwia i Kryspina Rogowskiego w dniu 13 marca 1944 r. w klasztorze w Podkamieniu, pow. Brody, woj. tarnopolskie⁶².

W śledztwie prowadzonym przez Oddziałową Komisję w Lublinie ujawniono m.in., że wśród ok. 1500 mieszkańców parafii Ostrówki, pow. Luboml, zamordowanych przez UPA w dniu 30 sierpnia 1943 r. był ostatni proboszcz tej parafii ks. kanonik Stanisław Dobrzański, zaś w Wiśniowcu Nowym, pow. Krzemieniec, w dniu 7 lutego 1944 r. banderowcy zamordowali 47 Polaków, którzy schronili się w klasztorze karmelitów. Wśród nich byli rektor kościoła karmelitów o. Kamil Sylwester Gleczman i brat Cyprian Lason⁶³.

⁶⁰ Oddziałowa Komisja ŚZpNP w Łodzi, akta Okręgowej Komisji BZpNP w Łodzi, sygn. akt. Ko 39/90/S.

⁶¹ Oddziałowa Komisja ŚZpNP w Białymstoku – Ośrodek Zamiejscowy w Olsztynie, sygn. akt. S 66/01/Zk.

⁶² Oddziałowa Komisja ŚZpNP we Wrocławiu, akta sygn. S 8/01/Zi; S 31/01/Zi; S 10/01/Zi; S 14/01/Zi; Ks. bp Wincenty Urban, *Droga krzyżowa archidiecezji lwowskiej w latach II wojny światowej 1939-1945*, Wrocław 1983, s. 45, 48, 56.

⁶³ Oddziałowa Komisja ŚZpNP w Lublinie, akta sygn. S 1/00/Zi; L. Popek, *Świątynie Wołynia*, t. I, Lublin 1997, s. 127, 132.

Przedstawione zespoły akt przechowywane w Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej oraz akta postępowań przeprowadzonych przez prokuratorów Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu i prowadzonych przez prokuratorów Instytutu Pamięci Narodowej zawierają dokumentację, która umożliwia w znacznym stopniu opracowanie problematyki martyrologii duchowieństwa katolickiego na ziemiach polskich w latach wojny i okupacji.

Dokumentacja ta może być również bardzo pomocna przy opracowaniu całokształtu zagadnień związanych z polityką władz III Rzeszy i ZSRR wobec Kościoła katolickiego w Polsce.

ANTONI GALIŃSKI

ABSTRACT

The problem of the Catholic Church martyrdom in Poland in the years 1939-1945 was the object of numerous scientific studies, arisen on the basis of the documentation kept in the state and church archives, and also in private collections. The authors of these studies also used invaluable documents concerning the years of war and the Nazi occupation gathered by Main Commission for Investigation of the Nazi Crimes, and then by Main Commission for Investigation of Crimes Against the Polish Nation – Institute of National Remembrance. At present, they are kept in the Archive of the Institute of National Remembrance. However, these documents have been used – so far – only to a small extent. The reason for such state is fundamentally the fact that they have been distributed in different teams and collections. This article handles these archival materials of the Institute of National Remembrance which contain the most information on martyrdom of the catholic clergy in the years of war and occupation.

TWORZENIE I DZIAŁALNOŚĆ MILICJI OBYWATELSKIEJ NA ZIEMIACH ZACHODNIO-PÓŁNOCNYCH W LATACH 1945-1947

„Represja – to bardzo ostry i drastyczny krok polityczny, krok niezwykle wymowny, gdyż pozbawia człowieka (...) prawa wolności osobistej i publicznej (...). Uzasadniona, trafna politycznie i słusznie zastosowana represja pomaga państwu w osiaganiu zamierzonych celów politycznych (...)”¹. Tymi słowami szef Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego Stanisław Radkiewicz uzasadnił jedną z podstawowych metod, którą powszechnie posługiwał się kierowany przez niego aparat przemocy wobec przeciwników władzy komunistycznej.

¹ Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji (AMSWiA), sygn. 17/IX/77, t. 7, w: *Aparat bezpieczeństwa w Polsce w latach 1950-1952. Taktyka, strategia, metody*, wyd. Instytut Pamięci Narodowej, Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, wybór i opracowanie A. Dudek, A. Paczkowski, Warszawa 2000, s. 63-64 (słownictwo zgodnie z oryginałem).